

УДК 94 (477)

СПІЛКА БЕЗВІРНИКІВ У КОНТЕКСТІ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Лариса Дудка

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Україна, 16600, м. Ніжин, вул. Крапив'янського, 2
e-mail: laridudka@ukr.net

Одним із складних питань для церкви та віруючих у посттоталітарному суспільстві продовжує залишатися проблема взаємин з державою, що свідчить про нагальну необхідність створення більш дієвої концепції державно-церковних відносин та адекватного розуміння потужного релігійного фактору у побудові демократичної правової держави та становленні громадянського суспільства. Запорукою успішного вирішення означених завдань є ґрунтовне дослідження засадничих ознак моделі державно-церковних відносин, практичне втілення якої мало місце в Україні періоду тоталітарного режиму. Вивчення та критичне осмислення негативного досвіду реалізації політики державного атеїзму в минулому дозволить запобігти його повторенню при нинішньому конструюванні відносин між державою, церквою та суспільством.

Вивчаючи різні аспекти означеної проблеми, дослідники цілком виправдано головну увагу звертають на 1920-1930-ті роки. Драматизм цього історичного періоду, наявність численних протиріч і парадоксів у суспільному розвитку, величезні людські, матеріальні та духовні втрати змушують черговий раз піддати аналізу процеси формування та функціонування тоталітарної системи та її згубного впливу на духовно-релігійне життя народу у радянській Україні.

Поразка у розбудові власної української державності та підпорядкування України московському більшовицькому центру зумовили глибокі перетворення в усіх сферах суспільного буття. Для церкви це означало становлення системи войовничого державного атеїзму, що призвело до далекосяжних наслідків – ліквідації церковних структур, репресивного тиску щодо духовенства та

віруючих, загального занепаду духовно-релігійного життя.

Прийнявши Декрет РНК від 20 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який поряд з багатьма положеннями передбачав нейтральність держави у конфесійних питаннях і невтручання владних структур у внутрішні справи церкви, гарантію свободи совісті, забезпечення повноцінної автономії церкви, релігійних організацій та установ [1], радянська держава одночасно оголосила і про антирелігійний зміст своєї політики. У новій програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р., зазначалося, що, не задовольняючись декретним відокремленням церкви від держави та школи від церкви, партія «прагне повного зруйнування зв'язку між експлуататорськими класами й організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-просвітницьку й антирелігійну пропаганду» [2].

Законодавче унормування відносин держави та церкви виявилось значною мірою декларативним, у той час як практичне втілення цієї політики відбувалося через численні таємні партійно-радянські розпорядження. У цьому контексті поділяємо думку А.М. Киридон, котра зазначає, що «із самого початку партійно-радянське керівництво сповідувало тактику подвійних стандартів, декларуючи одне, а роблячи – інше» [3]. Зауважимо, що така позиція більшовицької партії у перші роки перебування при владі була спричинена складністю політичної та соціально-економічної ситуації, намаганням завоювати прихильність простого населення, яке в основній своїй масі було віруючим.

Проте, вже на початку 1920-х років маніфестування політичних цілей у галузі релігії та хаотичне втручання радянської адміністрації у церковні справи трансформувалося у широкомасштабний наступ влади на релігію, церкву та віруючих.

Застосування владою крайніх засобів стосовно релігії, церкви та віруючих (утисків, репресій, депортацій) задля створення необхідного морально-психологічного й ідеологічного резонансу супроводжувалося масовою атеїзацією населення, активною антирелігійною пропагандою, на яку покладалося завдання утвердження комуністичного світогляду шляхом витіснення релігії та церкви з усіх сфер суспільного буття. Задля успіху практичної реалізації окреслених завдань і, завершуючи організаційне та структурне оформлення механізму регулювання державно-церковних відносин, з ініціативи партійних органів була створена структура, що ззовні мала б нагадувати громадську організацію, але насправді стала відділком великої пропагандистської машини й одним із головних реалізаторів більшовицької антирелігійної політики на місцях – *Спілка безвірників України* (далі – *СБ України*).

Питання державно-церковних відносин в Україні радянського періоду у вітчизняній історіографії є ґрунтовно та різнобічно вивченим. У рамках цього сегменту наукових пошуків окремого маркування зазнають питання ролі та місця Спілки безвірників як засобу масової атеїзації населення у забезпеченні антирелігійної й антицерковної політики. Зокрема, у цій тематичній ніші працювали О. Ігнатуша, В. Пащенко, А. Киридон, Т. Євсєєва, В. Єленський, О. Нестуля [4]. Активна розробка проблеми, запровадження до наукового обігу широкої фактологічної бази, розробка різновекторної проблематики стосовно становлення, розвитку та механізму функціонування Спілки безвірників у контексті антирелігійної пропаганди підводять до необхідності аналітичного узагальнення «накопичених знань» із врахуванням сучасного історичного наративу.

Метою пропонованого наукового дослідження є спроба на основі детального аналізу державно-партійних акцентів і пріоритетів щодо релігійної політики, а також маркування особливостей змісту та форм діяльно-

сті безвірницького товариства визначити хронологічні межі існування та виділити основні періоди у діяльності Спілки безвірників. Акцентується увага на чинниках амплітудних змін у характері державно-церковних відносин періоду 1920-х – 1940-х років, що дозволяє простежити зв'язок процесів становлення радянської тоталітарної держави з організаційно-структурними та функціональними змінами, яких зазнавала Спілка безвірників упродовж свого існування.

Попри невідступність більшовицького керівництва від стратегічної мети, що передбачала цілковиту ліквідацію релігії та церкви, у тактичній реалізації головного завдання мало місце неодноразове зміщення акцентів і пріоритетів. Варто констатувати, що амплітуда державно-церковних відносин не була стабільною впродовж означеного періоду, що дає підстави виділити спільні риси та характерні особливості цих відносин протягом певних хронологічних відрізків. Сучасна історіографія проблеми пропонує декілька періодизацій державно-церковних відносин в Україні міжвоєнного періоду.

Зокрема, наприкінці ХХ ст. у науковій літературі набула поширення триетапна періодизація політики радянської влади у релігійно-церковному питанні. *Перший період* окреслюється 1917 – початком 1920-х років і характеризується безкомпромісним наступом на позиції церкви із застосуванням важелів «воєнного комунізму». *Другий етап* припадає на середину 1920-х років і відзначається лібералізацією державно-церковних відносин; часом, цей період ще називають як «релігійний неп». *Третій період* визначається курсом на остаточне витіснення релігії та церкви з життя суспільства, який проводився у часовому діапазоні з кінця 1920-х до кінця 1930-х років [5]. Як видно, дана періодизація цілком вписується у загальновизнану періодизацію становлення й еволюції тоталітарної системи у країні.

Більш змістовною та деталізованою виглядає періодизація державно-церковних відносин, яку пропонує А.М. Киридон. Початком становлення нових взаємин дослідниця вважає 1917 рік, коли перша спроба більшовиків прийти до влади зумовила проголошення відповідної лєнінської ідеології на державному рівні, чим закладалися основи

більшовицької моделі державно-церковних відносин. Даний період тривав до 1920 р. і характеризувався маніфестуванням політичних цілей у галузі релігії. Період 1921-1923 рр. виділяється як рубіжний з огляду на перехід до нової економічної політики, налагодження нових взаємин режиму з недержавними інституціями. На цей період припадає створення спеціальних структур для керівництва релігійними об'єднаннями з боку держави і втілення потрібного владі механізму взаємин з ними. Важливе місце А. Киридон відводить 1923-1924 рокам, коли пом'якшав наступ, заговорили про діалог влади з церквою, віротерпимість тощо. Під впливом політики «коренізації», а особливо із загостренням внутрішньопартійної боротьби за політичне лідерство, влада мусила діяти обачно, не провокуючи ексцесів власним втручанням у внутрішні справи релігійних організацій. Період 1925-1929 років увійшов в історію як час посилення тиску з боку держави по відношенню до всіх конфесій, значно розширюється арсенал адміністративно-силових прийомів регулювання ситуації у релігійній сфері, налагоджується ефективна антирелігійна пропаганда. 1929 рік започатковує новий етап взаємин влади і церкви, який тривав до кінця 1930-х років і характеризувався тотальним наступом на церкву, репресивним винищенням духовенства, масовою атеїзацією населення [6].

Варто зазначити, що Спілка безвірників за формою та статутними положеннями хоч і нагадувала громадську організацію за змістом, завданням, методами роботи та тією роллю, яка відводилась їй у розгалуженій і багатофункціональній системі партійно-державного апарату щодо боротьби з релігією, була своєрідним відділком великої державної пропагандистської машини та цілком залежала від державних пріоритетів і кореляцій щодо церковного питання у тактичних діях. З огляду на це, цілком доречним і можливим видається її «вписування» у загальну модель державно-церковних відносин, що конструювалась і реалізовувалась радянською владою в Україні.

Перші спроби проаналізувати історію Спілки безвірників були здійсненні пропагандистами-антирелігійниками, що безпосередньо були пов'язані з її становленням та дія-

льністю і, зрозуміло, це робились у контексті вихваляння безвірницькими успіхами. Прагнучи хронологічно окреслити історію масової атеїзації населення, дати її періодизацію, вони пов'язували це безпосередньо з діяльністю безвірницького товариства.

Зокрема, голова Спілки безвірників СРСР Ом. Ярославський *перший період* у розвитку атеїзму, започаткований приходом до влади більшовиків, назвав «піонерським», оскільки у цей час безвірники, на його думку, тільки окреслювали шляхи своєї роботи, організували антирелігійні гуртки, але не було єдиного ідейного й організаційного керівництва ними. Початок *другого періоду* припадає на 1925 р., коли перший з'їзд кореспондентів газети «Безбожник» і членів Товариства друзів газети «Безбожник» об'єднав розрізнені гуртки та місцеві товариства атеїстів в єдину організацію – Спілку безвірників. Для цього періоду була властива більш планомірна постановка антирелігійної пропаганди, хоча вона ще не носила масового характеру. *Третій період*, який започаткував II-й з'їзд Спілки войовничих безвірників (1929 р.), характеризувався Ом. Ярославським більш масовою та ретельно організованою роботою [7].

Незважаючи на те, що така періодизація не дає об'єктивної оцінки тим процесам, які дійсно мали місце у практиці становлення антирелігійного руху, вона проливає світло на форми та методи втілення у життя накреслених правлячою партією планів щодо боротьби з релігією та визначає у них місце, яке посідала Спілка войовничих безвірників. Крім того, дана періодизація, презентуючи загальносоюзний рівень, зовсім не зачіпає особливості становлення та характерні риси розвитку даного процесу на українських землях.

Дослідження комплексу джерел і сучасної літератури дало змогу з'ясувати хронологічні межі становлення та розвитку безвірницького товариства в Україні, окреслити його основні етапи й охарактеризувати їх змістове наповнення.

На основі архівних документів можемо визначити відправну точку становлення Спілки безвірників. Нею має слугувати **21 квітня 1926 р.**, коли на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У була прийнята постанова щодо

організації на місцях добровільних антирелігійних товариств та об'єднання їх у подальшому у всеукраїнське антирелігійне товариство [8]. Незважаючи на те, що у першій половині 1920-х років республіканські державно-партійні органи намагалися втриматися від організації спеціальних товариств для боротьби з релігією, пояснюючи це складністю релігійної ситуації у регіоні та негативними наслідками попереднього досвіду роботи безвірницьких гуртків, з 1926 р. під тиском союзних партійних органів ініціюється процес масового створення на місцях безвірницьких осередків. Визнавалося, що посилення та поглиблення антирелігійної пропаганди за тих умов можливе тільки шляхом організації її на громадських началах, що мало б створити сприятливі умови для організаційного оформлення атеїстично налаштованих мас, об'єднання всіх активних безвірників, концентрації сил і засобів, здійснення партійного керівництва через єдину організацію.

У матеріалах вищезазначеного засідання Оргбюро підкреслювалося: «Ураховуючи досвід організації та роботи Спілки безвірників СРСР, вважати доцільним організацію в Україні Всеукраїнського антирелігійного товариства «Безвірник», що відрізняється від Спілки безвірників СРСР більш чітко вираженим освітнім характером своєї роботи й більшою централізацією організаційної будови та керівництва» [9].

Виконання основних завдань організаційного оформлення Спілки покладалося на Тимчасову Всеукраїнську Раду Спілки безвірників, яка повинна була разом з Агітпропом ЦК, Головополітосвітою та Агітпропом Харківського окружного комітету партії провести роботу щодо поширення осередків Спілки на місцях, вироблення статуту, робочих інструкцій і програм [10]. Для здійснення методичного керівництва роботою безвірницьких осередків було визнано за доцільне реорганізувати журнал «Безвірник» із сатиричного в методичний антирелігійний щомісячний друкований орган СБ України [11]. Відповідальним редактором було призначено Дмитра Ігнатюка, який одночасно очолював і Тимчасову Раду Спілки безвірників.

Важливою подією даного хронологічного

відрізку варто виділити I-й Всеукраїнський з'їзд Спілки безвірників (травень 1928 р.), що завершив її організаційне становлення [12]. Постанови з'їзду дещо пізніше лягли в основу резолюції ЦК КП(б)У «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (30 червня 1928 р.), в якій наголошувалося, що окружні комітети партії повинні звернути особливу увагу на посилення роботи Спілки безвірників та утворення на її основі масової організації робітників і селянства [13]. Проте, вирішальний вплив на ідейне й організаційне оформлення безвірницького руху у формі Спілки воєвоєничих безвірників здійснив II Всесоюзний безвірницький з'їзд, який відбувся у Москві у червні 1929 р.

Таким чином, рубіжною датою між першим і другим періодами в історії СБ України можна вважати **червень 1929 р.** Даний етап тривав до **1934 р.** і характеризувався посиленням державно-партійними органами тиску щодо релігії, церкви та віруючих, організацією планомірної боротьби з ними як із класово ворожими елементами, переходом від агітаційних форм до систематичної антирелігійної пропаганди й антирелігійних дій. Виконуючи директивні вказівки партійних і державних органів, в УСРР з 1929 р. почав набирати оберти маховик різних антирелігійних та антицерковних кампаній, що переросло у масове закриття храмів, монастирів, вилучення з них культового майна, широкомасштабні репресії проти духовенства, переслідування віруючих і насадження безвірницького руху.

Важко не погодитися з твердженням російського дослідника В.А. Алексеєва, який охарактеризував 1929 рік за багатьма параметрами переломним у взаємовідносинах радянської влади та церкви [14]. У тезах доповідей на республіканській нараді при ЦК КП(б)У з питань агітаційно-пропагандистської та культурно-масової роботи, що проходила у 1929 р., зазначалося, що Спілка безвірників повинна «ввійти в роль безпосереднього організатора антирелігійної боротьби серед мас». У зв'язку із цим антирелігійне товариство мало б «організаційно зміцнити себе, застосовуючи метод соціалістичного змагання, ...охопити своєю мережею всі без винятку населені пункти» [15]. Через безвірницькі осередки на мі-

сцях до антирелігійної роботи втягувалися комсомольські, профспілкові, культурно-освітні, виробничі, військові організації, безвірницькі сили залучалися до виконання різноманітних політико-господарських завдань у містах і селах. Враховуючи зміну тональності антирелігійної роботи у бік активізації її рішучості, жорсткості та нетерпимості, Спілка безвірників на з'їзді була перейменована у *Спілку воєвничих безвірників (СВБ)*, що у цілому відповідало меті та завданням антирелігійної роботи – остаточному знищенню релігії, церкви, повній атеїзації населення.

Незважаючи на те, що період тотального та безкомпромісного наступу радянської влади щодо релігії та церкви за поширеним переконанням сучасних дослідників тривав до кінця 1930-х років, аналіз форм і змісту діяльності Спілки безвірників дає підстави виділити час **середини 1930-х років** як занепад в її діяльності. Починаючи з 1934 року гучного розголосу набувають факти занедбаності антирелігійної роботи майже в усіх регіонах, що супроводжувалося саморозпуском багатьох місцевих безвірницьких осередків, скороченням кількості членів СВБ, зменшенням випуску антирелігійної літератури, повним ігнорування такої роботи місцевими державно-партійними функціонерами.

Причин такого стану діяльності Спілки воєвничих безвірників можна назвати декілька. По-перше, багато активістів безвірницького фронту були розчаровані незначними успіхами у боротьбі з релігією, оскільки більшість населення все ж таки залишалася віруючою. Зокрема, IV пленумі ЦР СВБ СРСР у лютому 1938 р. визнавав, що у цілому релігійність населення залишалася ще надто високою, у сільській місцевості, наприклад, ця цифра сягала 70% жителів [16]. Негативно вплинув на стан антирелігійної роботи голод 1932-1933 рр., який посилював страх, невпевненість людей у тодішньому житті, навіртал на Божу віру та надію. Багато помилок було допущено й у самій діяльності Спілки безвірників: безкінечні чистки, організаційні зміни у роботі, кампанії у низових організаціях, що зумовлювали дезорганізацію серед рядових членів Спілки, викликаючи у них лише злість, неприйняття

пропагандистського впливу, підштовхувало до адміністративного тиску стосовно служителів церкви та віруючого населення. На кінець, поширення паперотворчості, бюрократизму та формалізму у діяльності апарату СВБ різних рівнів зумовили її закономірний занепад.

Переломним моментом у проведенні антирелігійної пропаганди стало обговорення її стану на пленумі ЦК ВКП(б) у лютому – березні 1937 р. З'їзди та конференції місцевих партійних організацій, що відбувалися під гаслом виконання основних рішень пленуму, вимагали від партійних комітетів покращання рівня антирелігійної пропаганди. До активізації такої діяльності закликала постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. «Про стан антирелігійної пропаганди та роботу Українського товариства “Воєвничий безвірник”» [17]. Враховуючи повну занедбаність антирелігійної роботи, ця постанова зобов'язувала вжити рішучих заходів щодо її покращання по лінії Наркомосу, профспілок, комсомолу й інших організацій.

Таким чином, період з **травня 1937 р.** до **кінця 1930-х років** можемо охарактеризувати як спроби партійних органів і державних структур активізувати діяльність Спілки воєвничих безвірників, втілення політичного курсу на цілковите й остаточне витіснення релігії з життя радянського суспільства, широкомасштабні репресії не лише проти служителів церкви та віруючого населення, але й проти керівництва Спілки безвірників в УРСР, оскільки саме на них покладалася провина за зрив антирелігійної роботи у середині 1930-х років.

Практично всі дослідники у своїх працях, розкриваючи питання діяльності безвірницького товариства, традиційно позначали верхню хронологічну межу, згідно усталеної періодизації вітчизняної історії, 1939 роком. Проте, дослідження комплексу архівних джерел дозволило з'ясувати, що офіційною кінцевою датою, яка зафіксувала припинення діяльності антирелігійного товариства, доречно вважати **29 квітня 1947 року**. Задля об'єктивності та повноти розкриття даного питання вкрай доречно врахувати сучасні оцінки та напрацювання таких науковців як В. Войналовича, Ю. Волошина, О. Лисенка, Д. Веденєєва [18], які відзначилися актив-

ною та плідною розробкою студій, присвячених релігійній ситуації на українських землях під час Другої світової війни та безпосередньо після звільнення України від агресорів.

Політичний прагматизм радянської влади періоду війни вимагав лібералізації відносин між владою та церквою: згортається антирелігійна пропаганда, припиняється випуск антирелігійних журналів, знімаються обмеження на позакультову діяльність релігійних організацій, розширюється релігійна видавнича діяльність і дозволяються загальноцерковні зібрання, не робиться перешкод для масових богослужінь і церемоній, відкриваються церкви. Ці дії зумовлювалися не лише внутрішніми причинами (остаточним знищенням ворога та звільнення територій СРСР, утвердженням на звільнених територіях органів радянської влади), але й зовнішніми – необхідністю згуртування всіх антифашистських сил, включаючи і сили релігійні, у країнах антифашистського блоку та формування перед західними союзниками позитивного іміджу СРСР [19].

Цілком зрозуміло, що за таких обставин не знайшлося місця у суспільно-політичному житті країни для Спілки воєвничих безвірників, діяльність якої була фактично припинена у роки війни. У той же час, не змінюючи глибинної суті засадничо антиатеїстичного комуністичного розуміння релігії та необхідності боротьби з нею, партія залишала за собою можливість повернення до практики активного витіснення її із свідомості мас.

Із кінця 1940-х років сталінська система починає поступово повертатися на кола свої. Машина тиску та залякування була знову пущена у хід. Постанова ЦК партії, яка закликала посилити антирелігійну пропаганду, з'явилася у 1945 р., відразу ж після закінчення війни. Керуючись цим партійним документом, ЦК КП(б)У під грифом «цілком таємно» надіслав на місце закритий лист, в якому зазначалося, що «боротьба проти релігії не є пройденим етапом, а, навпаки, у сучасних умовах набуває особливо важливого значення. Проголошення свободи совісті не виключає, а передбачає систематичну боротьбу з попівщиною та широке розгортання антирелігійної пропаганди». У зв'язку із цим

зверталася увага місцевих партійних організацій, навчальних закладів та інших організацій на «необхідність рішучої боротьби за ліквідацію залишків буржуазної ідеології у формі релігійних вірувань у свідомості людей» [20]. Знайомі слова, які так нагадують ще незабуті у пам'яті народу 20-30-ті роки ХХ ст.

Консолідація антирелігійного фронту відбулася у 1947 р. зі створенням Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань. У зв'язку з цим 29 квітня 1947 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 1377 про припинення подальшого існування Спілки воєвничих безвірників, функції якої передавалися новоствореному товариству [21]. Таким чином, можемо стверджувати, що реальна та фактична робота Спілки воєвничих безвірників була призупинена з початком Великої Вітчизняної війни у зв'язку зі зміною пріоритетів державно-партійних органів, не виключаючи одиничних фактів існування безвірницьких організацій, що займалися в основному лекційною роботою, а офіційною кінцевою датою, що зафіксувала припинення існування безвірницького товариства, слід уважати **квітень 1947 р.**

Таким чином, у зв'язку з різноманітними практичними заходами й узгодженими діями різних гілок влади із залученням до антирелігійної роботи громадськості воєвниче безвірництво зросло у країні до рівня чітко спланованої державної політики. Виникнення, характерні особливості існування та ліквідація Спілки безвірників повністю залежали від процесів становлення радянської тоталітарної системи, коливань внутрішнього і зовнішнього курсу партійно-державного керівництва СРСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Об отделении церкви от государства и школы от церкви: Декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины от 22 января 1919 г. Постановление Совета Народных комиссаров от 3 июля 1920 г. Инструкция Народного комиссариата юстиции. – Х., 1920. – 15 с.
2. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970): Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федосєєва і К.У. Черненко. – К.: Політвидав України, 1978. – Т. 2 (1917-1924). – С. 83.
3. Киридон А. Прогістояння: більшовицька влада та церква (1917-1930-ті рр.) / А. Киридон // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (м. Київ, 11 червня 2015 р.). – Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги», 2015. – С. 35.

4. Ігнатуша О.М. Характер і динаміка розвитку Спілки війовничих безвірників України (1926-1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. Кн. 1. – Львів: Логос, 2003. – С. 263-269; Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.; Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / А.М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.; Євсєєва Т.М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність Спілки війовничих безвірників / Т.М. Євсєєва // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 656-675; Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / Т-во «Знання» УРСР; Республіканський центр духовної культури; Наук. ред. М.Р. Новиченко. – К., 1991. – 71 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні, 1917-1941 рр. / О. Нестуля / І-т історії України НАН України. – К., 1995. – Ч. I: 1917 р. – сер. 20-х років. – 280 с.

5. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римокатолицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КДБ. – № 1, 2. – С. 228-243.

6. Киридон А. Протистояння: більшовицька влада та церква (1917-1930-ті рр.) / А. Киридон // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 11 червня 2015 р.). – Дніпропетровськ: Видавництво «Пороги», 2015. – С. 41-42.

7. Ярославский Е. Против религии и церкви / Емельян Ярославский. – В 5-ти т. – М.: ГАИЗ, 1935. – Т. 4. – С. 92.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.7,

спр.60, арк.28.

9. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.67, арк.122.

10. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.67, арк.123.

11. Чому реорганізовано «Безвірник» // Безвірник. – 1926. – № 11-12. – С. 3-4.

12. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2684, арк.32-36.

13. ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.98, арк.177.

14. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – С. 297.

15. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2918, арк.34-37.

16. Олещук Ф. О работе Центрального Совета СВБ. Доклад на IV расширенном пленуме ЦС СВБ СССР 1 февраля 1938 г. / Ф. Олещук // Антирелигиозник. – 1938. – № 2. – С. 18.

17. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.439, арк.103.

18. Веденеев Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943-1945 рр.) / Д.В. Веденеев, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 104-127; Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73-81; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. – Полтава, 1997. – 217 с.; Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії, церкви та віруючих в Україні у 40-60-х роках ХХ ст. як об'єкт наукового аналізу / В.А. Войналович // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2006. – Вип. 29. – С. 165-185.

19. Веденеев Д. От признания – к новым гонениям / Д. Веденеев // Секретные материалы. – 2011. – № 21. – С. 14-15.

20. ЦДАГО України, ф.1, оп.70, спр.422, арк.7, 9.

21. ЦДАГО України, ф.1, оп.30, спр.647, арк.2.

Дудка Лариса Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації

У статті досліджується роль та значення Спілки безвірників як засобу масової атеїзації населення в умовах реалізації антирелігійної пропаганди. Аналіз державно-партійних акцентів та пріоритетів щодо релігійної політики, а також маркування особливостей змісту та форм діяльності безвірницького товариства дають підстави визначити хронологічні межі існування та виділити основні періоди у діяльності Спілки безвірників.

Ключові слова: Спілка безвірників, антирелігійна пропаганда, держава, церква, релігія, хронологія, періодизація

Дудка Лариса Союз безбожников у контексте антирелигиозной пропаганды в Украине: вопросы хронологии и периодизации

В статье исследуется роль и значение Союза безбожников как средства массовой атеизации населения в условиях реализации антирелигиозной пропаганды. Анализ государственно-партийных акцентов и приоритетов в отношении к религиозной политике, а также выделение особенностей содержания и форм деятельности безбожной организации дают основания определить хронологические границы и основные периоды деятельности Союза безбожников.

Ключевые слова: Союз безбожников, антирелигиозная пропаганда, государство, церковь, религия, хронология, периодизация

Dudka Larysa The Atheists' League in the context of anti-religious propaganda in Ukraine: questions of chronology and periodization

The Bolshevik model of church-state relations included the uncompromising struggle against religion, church and believers, the approval of atheistic society. Chaotic Soviet administration intervention in church activities during the establishment of the Bolshevik regime soon transformed into a large-scale attack on religion and religious institutions. At the beginning of 1920 there was a creation of a special unit by religious organizations from the government; the desired adjustment mechanism of state-church relations was launched. One of the important elements of this mechanism was anti-religious propaganda, which has the aim of establishing a communist outlook by extrusion of religion and the church from all spheres of public life.

Completing the organizational and structural formation of the Bolshevik model of church-state relations in April 1926 the Union of the Godless was founded, which was the part of large propaganda and tool of practical implementation of the

Union's anti-religious policies.

Based on archival sources, historical literature and periodicals the role and importance of the Union of the Godless as a source of atheistic process among the population in the implementation of anti-religious propaganda is studied. Detailed analysis of the state-party priorities of the religious policy and labeling contents and features of Godless society give reason to define the existence chronological limits and to identify major periods of Godless Union activities.

The attention is paid on factors of amplitude changes in the nature of church-state relations during the period of 1920-1940, which allows us to trace connection among processes of the Soviet totalitarian state formation with organizational, structural and functional changes, which the Atheists' League experienced during its existence.

Keywords: *Atheists' League, anti-religious propaganda, state, church, religion, chronology, periodization*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 26.02.2016 р.